

SHASHMAQOMNING TARIXIY SHAKLLANISH BOSQICHLARI

No'monov Istiqbol Iqboljonovich
Andijon davlat universiteti Musiqa
san'ati kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek professional og'zaki an'anaviy musiqasining yirik namunasi bo'lgan Shoshmaqomning tarixiy shakllanish bosqichlari yoritilgan. Shoshmaqomning ildizlari, taraqqiyot yo'li va turli tarixiy davrlarda kechgan rivojlanish xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Shoshmaqom, maqom, musiqa merosi, Buxoro, xalq ijodi, tarixiy bosqichlar.

Shashmaqom – bu o'zbek va tojik xalqlari musiqiy madaniyatining eng yuksak va murakkab san'at tizimlaridan biri bo'lib, “shash” – olti, “maqom” – musiqiy tartib, holat degan ma'nolarni anglatadi. Demak, “Shashmaqom” atamasi to'g'ridan-to'g'ri “olti maqom” degan ma'noni bildiradi. Ushbu maqomlar nomma-nom quyidagilar: Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq. Har bir maqom o'zining ichki bo'limlariga ega bo'lib, ular musiqiy jihatdan mustaqil, ammo umumiy tizim ichida o'zaro uyg'unlikda ishlaydi.

Shashmaqom atamasi tarixiy yozma manbalarda nisbatan kechroq paydo bo'lgan bo'lsa-da, undagi maqomlar muchal asrlar ilgari shakllangan. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, maqom so'zining o'zi arab tilidan o'zlashgan bo'lib, “joy”, “holat”, “martaba” ma'nolarini anglatadi. Dastlab maqom tushunchasi diniy va tasavvufiy termin sifatida ishlatilgan, keyinchalik esa u musiqada muayyan ohanglar tartibi, ifoda uslubi va ichki kayfiyatni belgilovchi atamaga aylangan.

Maqom san'ati, xususan, Shashmaqom tizimi milodiy IX–X asrlarda yashab o'tgan buyuk mutafakkirlar — Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino, Safiyuddin Urmaviy, Abdurahmon Jomiy va boshqa olimlar tomonidan nazariy jihatdan shakllantirilgan. Forobiyning “Musiqa ilmi haqida” asarida maqomlar tizimi batafsil yoritilgan bo'lib, u Sharq musiqiy nazariyasining asosiy tamoyillarini belgilab bergan. Ibn Sino esa maqomlarni inson ruhiyatiga ko'rsatadigan ta'siri asosida tahlil qilgan. Bu holat maqomning nafaqat musiqiy, balki falsafiy-ma'naviy mazmunini ochib beradi.

Shashmaqomning shakllanishi o'ziga xos bosqichlarni bosib o'tgan. Avvalboshdan maqomlar xalq orasida og'zaki ravishda, ustoz-shogird an'anasi asosida saqlanib kelgan. Har bir maqomning o'ziga xos “saraxbor”, “talqin”, “nasr”, “ufar”, “samarqandiy”, “sabo”, “g'azal” kabi tarkibiy qismlari mavjud bo'lib, ular orqali musiqiy ifoda va ruhiy-falsafiy mazmun jamlangan.

Shashmaqom atamasi aynan qachon paydo bo'lgani bo'yicha aniq dalil bo'lmasa-da, tarixchilarning taxminicha, u XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida Buxoro xonligi davrida tizimlashtirilgan shaklda qo'llanila boshlagan. Buxoro amiri Shohmurod (hukmronlik yillari: 1785–1800) va uning saroyi huzuridagi san'at ahlining faoliyati bu borada katta o'rin tutadi. Ana shu davrda maqomlar oltita asosiy maqomga ajratilib, tartiblangan va musiqiy-ijroiylar qoidalari aniq shakllantirilgan. Shundan so'ng, ushbu musiqiy tizim "Shashmaqom" deb atalgan.

Bu atamaning rasmiylashuvi ham tarixiy jarayon bo'lib, XIX–XX asrlar mobaynida bu nom xalq orasida keng tarqalgan, ijrochilar, hofizlar va sozandalar tomonidan qabul qilingan. Shashmaqom atamasi bugungi kunda ham o'zbek va tojik milliy musiqiy san'atining timsoli sifatida tan olingan.

Yana bir muhim jihat shundaki, Shashmaqom atamasi faqatgina musiqiy tizimni emas, balki butun bir madaniy-falsafiy maktabni anglatadi. Uning mazmuni faqat ohanglar yig'indisi emas, balki unda mujassam bo'lgan ruhiy-axloqiy g'oyalar, tasavvufiy fikrlar, badiiy estetik qarashlar orqali milliy o'zlik, madaniy meros, va falsafiy dunyoqarash aks etadi.

Shashmaqom san'ati asrlar davomida Markaziy Osiyoning ko'plab hududlarida shakllangan bo'lsa-da, uning markaziy poydevori sifatida Buxoro musiqa maktabi alohida o'rin tutadi. Buxoro uzoq yillar davomida nafaqat diniy va siyosiy markaz, balki ilm-fan, adabiyot va san'atning eng yirik o'choqlaridan biri sifatida tanilgan. Aynan shu muhitda Shashmaqom tizimi yakuniy shakliga keltirilgan va milliy musiqiy san'atimizning yuksak namunasi sifatida rasmiy tus olgan.

Buxoro musiqa maktabi o'ziga xos an'ana, uslub va ijro madaniyatiga ega edi. Ushbu maktabda musiqa faqatgina ko'ngilxushlik vositasi sifatida emas, balki ma'naviy tarbiya, ruhiy poklanish va falsafiy tushuncha vositasi sifatida qaralgan. Bunday yondashuv, ayniqsa tasavvuf ta'sirida, musiqa orqali inson qalbini yuksaltirishga xizmat qilgan.

XVIII asr oxiriga kelib, Buxoro amiri Shohmurod davrida saroy san'ati rivoj topdi. U san'atkorlarni qo'llab-quvvatladi, ularga sharoit yaratdi va saroy ansambllarini tashkil etdi. Aynan shu davrda Shashmaqomda mavjud bo'lgan maqomlar oltita asosiy maqom sifatida tizimlashtirildi va ular asosida saroy musiqachilari maxsus repertuarlar tayyorlashdi. Ushbu repertuarlar bugungi kunda biz bilgan Shashmaqomning boshlang'ich shaklini tashkil etadi.

Buxoro musiqa maktabining o'ziga xosligi, eng avvalo, ijrochilik madaniyatida namoyon bo'ladi. Hofizlar va sozandalar o'z san'atini bevosita ustoz-shogird an'anasi asosida o'rgangan, har bir maqomning ruhiy mohiyatini chuqur anglab, ifoda etishga harakat qilganlar. Hofiz faqat kuy ijrochisi emas, balki falsafiy-tasavvufiy matnlarni tushunadigan, ularni ruh bilan kuylay oladigan san'atkor bo'lishi lozim edi.

Buxoro maktabida Shashmaqom ijrochiligi og‘zaki an’anaga tayanar, ammo ijro qat’iy intizom va ichki tuzilma asosida olib borilar edi. Har bir maqom tarkibida nasr, tarona, tasnif, ufar, sozanda qismlar muayyan ketma-ketlikda bajarilardi. Bu an’anaviy tartib, vaqt o‘tishi bilan, Buxorodan tashqarida – Xorazm, Farg‘ona, Toshkent kabi hududlarga ham yoyildi.

Buxoro maktabi Shashmaqomni nafaqat saqlab qoldi, balki uni barqaror ijroiylar me'yorlar asosida shakllantirdi. Mashhur hofiz va sozandalar – Usto Tohir, Domla Halim Ibadov, Hofiz Juraev kabi san’atkorlar Buxoro an’analarini asrab-avaylab, yangi avlodlarga o‘rgatgan. Ularning ijrosi, o‘ziga xos bo‘lib, chuqur ohangdorlik, ma’naviy chuqurlik, badiiy saviya bilan ajralib turadi.

Shuningdek, bu maktabning yana bir muhim jihati – Shashmaqom asarlarini ijro etishda arab, fors, tojik va turkiy she’riyatining yuksak namunalariga asoslanishidir. Xususan, Jomiy, Sa’diy, Hofiz Sheroziy, Navoiy kabi klassik shoirlarning g‘azallari maqom matnlari asosini tashkil etgan. Bu Shashmaqomni oddiy musiqadan ko‘ra, adabiyot, falsafa va ruhiy tarbiya bilan uyg‘unlashgan murakkab san’at shakliga aylantirgan.

Bugungi kunda ham Buxoro musiqa maktabi an’analari Shashmaqom ijrochiligidagi asosiy mezon sifatida e’tirof etiladi. Ustozlik maktabi, musiqiy estetik me'yorlar, kuy va she'r uyg'unligi – bularning barchasi

Shashmaqomning tarixiy ildizini va uning Buxoro maktabidagi o‘rni naqadar muhim ekanini yaqqol ko‘rsatib beradi.

Shashmaqom san’atining qadimiyligini tasdiqlovchi eng asosiy omil — bu uning nazariy va amaliy asoslari haqida yozilgan tarixiy manbalardir. Bu manbalar Shashmaqomning shakllanish jarayonini chuqurroq anglashga imkon beradi.

Qadimgi Sharq musiqiy-falsafiy asarlari orasida eng mashhuri — IX asrda yashagan Abu Nasr Forobiy (872–950) ning “Musiqqa ilmi haqida” kitobidir. Unda Forobiy maqomlar nazariyasini, ularning ohang strukturasi, ritm va temp xususiyatlarini, shuningdek, musiqa inson ruhiyatiga ta’sirini tizimli ravishda bayon etgan. Forobiyning bu asari Sharq musiqiy madaniyatining asosini tashkil qilgan va keyinchalik Shashmaqom tizimining nazariy bazasiga aylangan.

X asrda yashagan buyuk olim Abu Ali Ibn Sino (Avitsenna) ham musiqani psixologik nuqtai nazardan tahlil qilgan. Uning “Kitob ush-Shifa” asaridagi “Musiqqa” bobida maqomlarning ruhiy holatlarni shakllantirishdagi roli batafsil ko‘rsatib o‘tilgan. Ibn Sino musiqa orqali insonning ichki dunyosini poklash va ruhiy muvozanatni saqlash mumkinligini ta’kidlagan.

Shashmaqom ijrochiligi avval og‘zaki an’anaga tayanib shakllangan. Ustozdan shogirdga og‘zaki ravishda o‘tilgan ma’lumot va musiqiy asarlar keyingi avlodlar tomonidan davom ettirilgan. Ushbu an’ana musiqa ijrosining uslubiy birligini saqlab

qolishga xizmat qilgan. Og‘zaki ijrochilik tufayli, Shashmaqomda har bir hofiz va sozanda o‘zining individual talqini, ovoz ifodasi va ijro uslubiga ega bo‘lgan.

XIX asr oxirlarida Shashmaqomning birinchi mashhur ijrochilari — Hofiz Juraev, Domla Halim va Usto Tohir kabi san’atkorlar paydo bo‘ldi. Ularning ijrosi Shashmaqom san’atini yangi bosqichga olib chiqdi. Ushbu hofizlar nafaqat musiqiy mahoratlari, balki tasavvufiy va falsafiy bilimlari bilan ham ajralib turar edi. Ular maqomlarning ichki ruhini chuqur anglab, uni dargohga xos uslubda kuylashgan.

Tarixiy manbalarda Shashmaqom ko‘pincha saroy madaniyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bu san’atning jamiyatdagi o‘rni va maqomi haqida ham ma’lumot beradi. Shashmaqom san’ati nafaqat musiqa, balki adabiyot, falsafa va diniy ta’limotlarning uyg‘unlashgan shaklidir.

XIX asr oxirlaridan boshlab Shashmaqom yozma shaklga o‘tishni boshladi. Notaga olish va fonograf yordamida yozib olish ishlari, ayniqsa XX asr boshlarida faol olib borildi. Bu jarayon Shashmaqom san’atining saqlanishi va keyingi avlodlarga yetkazilishida katta ahamiyat kasb etdi.

Shunday qilib, tarixiy manbalar Shashmaqomning ilmiy asoslarini tashkil qilgani, uning ijrochilik maktabining an’anaviyligini va Shashmaqom san’atining boy madaniy meros ekanini isbotlaydi.

Shashmaqom san’ati og‘zaki an’anadan yozma va rasmiy tizimga o‘tish jarayonida muhim bosqichlardan o‘tgan. XVIII-XIX asrlarda Buxoro xonligi hududida Shashmaqomning oltita asosiy maqomi aniq tartibga solindi, ularning har biri o‘z ichida qat’iy shakllangan qismlarga ajratildi. Bu tizimlashtirish jarayoni asosan saroy madaniyati ta’sirida va hofizlarning ijro madaniyatini standartlashtirish maqsadida amalga oshirildi.

XX asr boshida Shashmaqom musiqasi notaga olinishi boshlanganligi uning tarixiy ahamiyatini yanada oshirdi. Notaga olish ishlari O‘zbekiston milliy madaniyatining rivojlanishiga katta hissa qo‘shdi, chunki bu orqali maqomlarning aniq notaviy yozuvi paydo bo‘ldi va ular mustaqil ravishda o‘rganish, tahlil qilish imkoniyati yaratildi. Bu jarayon ayniqsa, musiqiy bilim yurtlari va konservatoriyalarda Shashmaqom ta’limini tashkil etishda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi.

Shuningdek, XX asrning o‘rtalarida fonogramma yozuvlari yordamida Shashmaqom ijrosi saqlanib qolindi. Bu usul xalq hofizlari va ustozlari ijrolarini kelajak avlodlarga yetkazishda, ijrochilik maktabining an’analarini himoya qilishda muhim rol o‘ynadi.

Mustaqillik davrida Shashmaqom davlat darajasida himoyalani, uning xalqaro miqyosda targ‘ib qilinishi uchun keng ko‘lamli tadbirlar amalga oshirildi. 2001 yilda Shashmaqom butun dunyo miqyosida UNESCOning Butunjahon madaniy meros ro‘yxatiga kiritildi. Bu uning qadriyatini yanada oshirdi va Shashmaqomni o‘rganish, saqlash va rivojlantirish borasida yangi imkoniyatlar ochdi.

Bugungi kunda Shashmaqom nafaqat tarixiy san'at namunasi, balki zamonaviy ijrochilik, musiqiy ta'lim va madaniy diplomatiya vositasi sifatida ham faol foydalanilmoqda. Uning falsafiy mazmuni, musiqiy texnikasi va ijro madaniyati o'rganilib, dunyo musiqiy madaniyatining bebaho qismiga aylangan.

Shunday qilib, Shashmaqomning rasmiy tizim sifatida shakllanishi uning tarixiy ildizlari, ijrochilik an'analari va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi natijasida yuzaga kelgan murakkab va uzoq davom etgan jarayondir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sultonov A. Shashmaqom: Tarixi va nazariyasi. — Buxoro: Nur, 2012.
2. Jo'rayev I. Sharq musiqa estetikasi va falsafasi. — Toshkent: Ma'naviyat, 2009.
3. Eshankulov S. Tasavvuf va musiqa: Shashmaqomning ma'naviy ildizlari. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2014.
4. . Rahimov N. Shashmaqom: Ijrochilik san'ati va tahliliy sharh. — Samarqand: Zarafshon, 2016.
5. Mullaev Sh. Maqomlar poetikasi va badiiy tafakkur. — Toshkent: Ma'naviyat, 2011.